

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.6:656.2

Борщевська О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного та трудового права
Одеського національного морського університету

Іванова О. М.,
старший викладач кафедри цивільного і трудового права
Одеського національного морського університету

ПРАВО НА ЕКОЛОГІЧНУ ІНФОРМАЦІЮ ТА ІНФОРМАЦІЮ ПРО СТАН ДОВКІЛЛЯ ЯК СКЛАДОВІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕЧНЕ НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

THE RIGHT TO ENVIRONMENTAL INFORMATION AND INFORMATION ABOUT THE STATE OF THE ENVIRONMENT AS THE COMPOSITION OF THE IMPLEMENTATION OF HUMAN RIGHTS FOR SAFETY ENVIRONMENT

У статті розглядається необхідність теоретичного підходу до визначення та розмежування права на екологічну інформацію та права на інформацію про стан довкілля як складових права людини на безпечне навколошнє природне середовище.

Ключові слова: екологічна інформація, навколошнє природне середовище, довкілля, права людини.

В статье рассматривается необходимость теоретического подхода к определению и разграничению права на экологическую информацию и права на информацию о состоянии окружающей среды как составляющих права человека на безопасную окружающую природную среду.

Ключевые слова: экологическая информация, окружающая природная среда, окружающая среда, права человека.

The article considers the need for a theoretical approach to the definition and differentiation of the right to environmental information and the right to information on the state of the environment as part of the implementation of human rights to a safe environment.

Key words: environmental information, environment, human rights.

Актуальність теми. Натепер шляхи вирішення екологічних проблем, стратегія екологічної безпеки та стійкого розвитку все ще залишаються невизначеними. Першим етапом на шляху у цьому напрямі має стати саме функціонально діюча система забезпечення населення інформацією про стан навколошнього середовища, а також право на екологічну інформацію як складових права людини на безпечне навколошнє природне середовище, які іноді ототожнюються між собою, але насправді мають різну правову природу.

Варто зазначити, що Конституція України у статті 50 закріплює, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на їх поширення [1]. Цивільний Кодекс України в статті 293 також гарантує право людині як фізичній особі на безпечне для життя та здоров'я довкілля [2]. Відповідно до п. е ст. 9 Закону України «Про охорону навколошнього природного середовища» право громадян на одержання екологічної інформації розглядається як вільний доступ до інформації про стан навколошнього середовища та вільне отримання, використання, поширення та збереження такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом,

а стаття 25 дає наступне визначення інформації про стан навколошнього природного середовища (екологічної інформації), як будь-якої інформації в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі про стан навколошнього природного середовища чи його об'єктів – землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення; біологічне різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми та їх взаємодію з об'єктами навколошнього природного середовища; джерела, фактори, матеріали, речовини, продукцію, енергію, фізичні фактори (шум, вібрацію, електромагнітне випромінювання, радіацію), що впливають або можуть вплинути на стан навколошнього природного середовища та здоров'я людей; загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їхнього негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей; екологічні прогнози, плани і програми, заходи, зокрема адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколошнього природного середовища; витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколошнього природ-

ного середовища, інших джерел фінансування, економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля [3].

Законодавче визначення права на інформацію про стан довкілля (екологічну інформацію) міститься у Законі України «Про інформацію», де у статті 13 вказується, що інформація про стан довкілля (екологічна інформація) – це відомості та/або дані про стан складових довкілля та його компонентів, включаючи генетично модифіковані організми, та взаємодію між цими складовими; фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні, угоди в галузі навколошнього природного середовища, політика, законодавство, плани і програми); стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля, а також інші відомості та/або дані [4].

Ці визначення містять у собі як визначення інформації про стан довкілля, так і визначення екологічної інформації, що є недоцільним. Так трапляється, коли поняття довкілля змішують з поняттям екологічного середовища мешкання людини, тобто з природою, помилково вважаючи ці поняття рівнозначними. Стосовно сучасної людини вони далеко не збігаються, позаяк в його середовищі міститься дуже багато штучно створених, неприродних компонентів. Саме штучно створене людиною середовище все помітніше витісняє природне. Тому інформація про довкілля та екологічна інформація це не одне і те саме, хоча кінцева мета одна – надання повної інформації задля збереження здоров'я і благополуччя людей. Але концептуальні підходи різні. Варто зазначити, що довкілля (навколошнє середовище) – це середовище, яке оточує людину в процесі її життєдіяльності, зокрема це й те, що створене руками людини та входить до ареалу її проживання. Довкілля може розвиватися позитивно за умови розумного ставлення людини до своєї діяльності в цьому середовищі згідно з нормами права та моралі. Екологічне середовище – це нерукотворне середовище, що існує та розвивається природним шляхом, та його позитивний розвиток не залежить від волі людини в широкому розумінні, у вузькому розумінні залежить від людини за умови підтримання природних законів розвитку цього середовища. Екологічне середовище може мати негативний розвиток, якщо людина порушує функціональні природні екологічні процеси у ньому.

Згідно з цим раціонально було б розділити поняття інформація про стан довкілля та екологічна інформація як складові здійснення прав людини на безпечне навколошнє природне середовище. Екологічна інформація опосередковує інформацію про біосферні процеси, біологічне різноманіття, стан природних екологічних систем і їх збереження, оскільки їх самоцінність тісно пов'язана із благополуччям людей.

Інформація про стан довкілля – це інформація щодо безпеки і потреб людини з метою недопущення появи в середовищі проживання людей шкідливих для здоров'я агентів.

Але перш ніж дати визначення правового поняття «право на екологічну інформацію» та «право на інформацію про довкілля», варто визначитися з термінологією. З цього приводу цілком доречно згадати слова О.С. Колбасова, який вважав, що розвиток права завжди пов'язаний із обговоренням і формуванням термінології. «Право як регулятор людської поведінки тим ефективніше виконує свою роль, чим більш правильно концептуально і лінгвістично виражені його констатаций, розпорядження, дозволи і заборони. Необхідність осмислення юридичної термінології існує завжди. Але значення цієї необхідності підвищується в періоди, коли відбуваються істотні структурні зміни в праві, обумовлені історичними потребами. У ці періоди доводиться особливо ретельно обмірковувати і сенс змін, що відбуваються, і значення супутніх їм термінологічних перетворень» [5, с. 27]. Це висловлювання повною мірою є досить актуальним і для права на екологічну інформацію, оскільки в умовах посилення останнім часом інформаційної спрямованості екологічної та інших сфер явно недостатньо оперувати тільки загальним поняттям «інформація», розробленим в інформаційно-правовій науці і закріпленим в інформаційному законодавстві. Не випадково останнім часом активізувалися наукові дослідження, пов'язані із видовими визначеннями цього поняття стосовно специфіки різних галузей права (цивільного, підприємницького, екологічного), відокремилася самостійна галузь права – інформаційне право, що відповідає стану розвитку сучасного інформаційного суспільства. Ці розроблення спростовують існуючу у загальнотеоретичній юридичній науці думку про непотрібність розроблення та закріplення в нормативно-правовому акті того чи іншого поняття, якщо його визначення міститься в нормативно-правовому акті лише окремої галузі права [6, с. 80].

У екологічно-правовій науці відсутня єдність думок з приводу терміна, що позначає поняття інформації в екологічному праві. Поряд з поширеним терміном «екологічна інформація» використовуються інші. Так, О.Л. Дубовик застосовує термін «достовірна екологічна інформація» [7, с. 165–166]. М.М. Бринчук вводить термін «екологічно значима інформація» [8, с. 247–249]. У цих випадках акцент робиться на одну з ознак видового поняття. Не заперечуючи їх важливість, проте необхідно враховувати, що в дефінітивному плані правовий (юридичний термін) – це слово (чи словосполучення), що уніфіковано використовується в сфері правових відносин, яке позначає правове поняття і відрізняється сувереною смисловою визначеністю, однозначністю, функціональною стійкістю. Оскільки в цьому випадку йдеся про видові поняття, які відносяться до екологічно-інформаційних суспільних відносин, урегульованих екологічним правом. Термін «екологічна інформація» найбільшою мірою відповідає зазначеним вимогам

і є обґрутованим. На наш погляд, саме цей термін дозволяє найбільш точно позначити видове правове поняття, що відноситься до понятійного апарату екологічного права, з урахуванням родового поняття «інформація», закріплена в інформаційному законодавстві.

Крім того, від терміна «екологічна інформація» необхідно відрізняти терміни, що застосовуються в юридичній науці, «інформація про екологічну безпеку» і «інформація про стан навколошнього природного середовища». Остання, будучи заснованою на нормах ст. 50 Конституції України, яка передбачає право кожного на достовірну інформацію про стан навколошнього середовища у складі інших екологічних прав, має самостійне конституційне значення і має розглядатися у складі екологічної інформації поряд з інформацією про екологічну безпеку, а також іншими відомостями, аналіз яких надається нижче. У науковій літературі справедливо визначається, що саме поняття «інформація про стан довкілля та її забруднення» не є синонімом поняття «екологічна інформація». О.С. Карху [9, с. 28, 30, 31] ототожнює поняття «екологічна інформація» і поняття «інформація про стан навколошнього природного середовища», але, на нашу думку, не можна підмінити термін «екологічна інформація» будь-яким іншим терміном, а також розглядати це поняття в широкому і вузькому конституційному сенсі, оскільки вони співвідносяться як частина і ціле.

Нині існує необхідність вироблення правового визначення поняття «екологічна інформація», що базується на консенсусі існуючих доктринальних визначень, а також заснованого на законодавчо закріплених визначеннях родовидового характеру. Говорячи про останні, варто виходити з визначення родового поняття «інформація» і дефініції видового поняття «екологічна інформація» з урахуванням складу окремих відомостей, що містяться в екологічному та іншому законодавстві. Уявляється, що такий підхід найбільшою мірою відповідає виробленим загальнотеоретичною юридичною наукою основоположним вимогам, що пред'являються до правових дефініцій.

Існуючі в науці екологічного права наукові розроблення, що стосуються визначення правового поняття «екологічна інформація», незважаючи на їх різноманітність, зводяться в основному до двох підходів. Одні вчені визначають це поняття через перелік відомостей (даних), що включаються до складу екологічної інформації (О.С. Карху, А.А. Попов та ін.). Такий підхід не суперечить загальнотеоретичному підходу у науці, яка припускає формулювання визначення поняття у формі певного переліку. Однак у цьому випадку дискусії точаться головним чином у рамках такого переліку (більш-менш широкого). Саме поняття стає або громіздким, або недостатньо повним. Крім того, побудова правої дефініції тільки на основі таких відомостей не дозволяє повністю розкрити зміст екологічної інформації, оскільки змістовна сторона правового поняття пов'язана з його істотними, якінними ознаками.

Інші автори визначають поняття «екологічна інформація» через сферу екологічно-правового регулювання в цілому (О.Л. Дубовик) або суспільних відносин, що становлять предмет екологічного права (С.А. Боголюбов), до яких мають відношення різні відомості. Такий підхід дозволяє більш чітко окреслити межі поняття, виділити інші елементи, що стосуються його змістової характеристики. Але і в цьому випадку консенсусу не спостерігається.

Із позицій загальнотеоретичної науки під час визначення правового поняття «екологічна інформація» варто враховувати, що визначати поняття означає визначити його зміст (тобто відносні межі, межі розуміння того чи іншого явища, перерахувати його істотні родовидові ознаки), а також розкрити його логічні зв'язки, відносини з іншими поняттями в цій понятійній системі. Analogічні вимоги пред'являються безпосередньо до законодавчої дефініції (визначення), під якою розуміється коротке логічне визначення, що встановлює істотні, відмінні у правовому відношенні, ознаки предмета або правове значення поняття – його правовий зміст і межі використання у сфері правового регулювання [10, с. 8].

Зміст поняття «екологічна інформація», безсумнівно, зумовлений, насамперед, галузевою специфікою екологічного права. Саме сфера правового регулювання, складова предмета цієї галузі права, визначає кордони екологічної інформації, що дозволяють відмежувати її від інших видів інформації, що є об'єктами інших галузей права і законодавства (наприклад, цивільного, аграрного та ін.) [11, с. 116]. Специфіка сфери регульованих суспільних відносин відбувається і в галузевій термінології. У цьому зв'язку під час визначення поняття «екологічна інформація», «інформація про стан довкілля» варто оперувати більшою мірою категоріальним апаратом екологічного права, використовуючи базові основоположні поняття «довкілля», «охорона навколошнього середовища», «раціональне використання природних ресурсів», «забезпечення екологічної безпеки», тощо, поряд з поняттям «інформація», що належить до інформаційного права. Це дає можливість визначити поняття на основі родовидових характеристик.

Такий підхід простежується у багатьох дослідженнях доктринальних визначень правового поняття «екологічна інформація», заснованих, як правило, на понятті «інформація», що міститься в інформаційному законодавстві, інтерпретованому виходячи із галузевої специфіки екологічного права. Так, С.А. Боголюбов визначає екологічну інформацію як відомості про осіб, предмети, факти, події, явища і процеси, що мають значення для охорони навколошнього середовища, забезпечення екологічної безпеки, охорони здоров'я громадян тощо, незалежно від форми їх подання [12, с. 102].

Безсумнівно, екологічне законодавство передбачає досить велику кількість відомостей природоохоронного характеру, що необхідно виділяти у складі інформації про стан довкілля. Це відомості про стан

довкілля взагалі та його компонентів (наприклад, Закон «Про охорону навколошнього середовища» [3]); про їх забруднення чи інший негативний вплив, про об'єкти, джерела такого впливу (зокрема, Закон «Про охорону атмосферного повітря») [13] тощо. Крім того, низка вчених включає у предмет екологічного права, крім зазначених суспільних відносин, ще й відносини щодо забезпечення екологічної безпеки. Незважаючи на дискусійність цього питання, видається обґрунтованим віднесення до екологічної інформації таких відомостей, оскільки вони передбачені чинним екологічним законодавством. Наприклад, Закон України «Про пестициди і агрохімікати» [14] встановлює вимоги до інформації про безпечне поводження з пестицидами та агрохімікатами. Серед заходів, передбачених у Законі «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [15], називається інформування населення про радіаційну обстановку та заходи щодо забезпечення радіаційної безпеки. При цьому, як випливає з преамбули Закону, його дія спрямована на охорону здоров'я населення від шкідливого впливу іонізуючого випромінювання. Відповідно передбачені законом правові засоби, зокрема пов'язані з реалізацією права громадян і громадських об'єднань на одержання інформації про радіаційну обстановку та заходи, що вживаються щодо забезпечення радіаційної безпеки, мають містити інформацію про заходи, спрямовані на охорону здоров'я громадян. Аналогічні норми і підходи містяться і в інших екологічних законах.

У наукі екологічного права поряд з природоохоронною складовою взаємодії суспільства і природи визнається і природоресурсна складова (економічна форма), що виражається у використанні природних ресурсів, що знаходить відображення у природоресурсному законодавстві. Так, усі природоресурні кодекси і закони містять положення та вимоги, що ставляться до інформації про відповідний природний ресурс. Це, наприклад, норми, що визначають відомості державного земельного кадастру [16], інформація, що міститься в державному лісовому кадастрі [17], державному водному кадастрі [18], геологічна інформація про надра [19], відомості Державного кадастру об'єктів тваринного світу [20].

Віднесення до екологічної інформації природоресурсних відомостей поряд з відомостями природного характеру обумовлене предметною характеристикою екологічного права. Більшість представників еколого-правової науки виділяють у предметі екологічного права дві групи відносин – з охорони навколошнього середовища та раціонального використання природних ресурсів. Отже, до екологічної інформації як складової права людини на безпечне навколошнє природне середовище необхідно включати відомості про охорону життя і здоров'я громадян, не зважаючи на те, що склад цих відомостей та їх правовий режим визначаються в основному нормами санітарно-епідеміологічного законодавства.

Розгляд інформації про стан довкілля та екологічної інформації щодо права людини на безпечне навколошнє природне середовище в контексті предмета

правового регулювання екологічного права на основі норм екологічного законодавства дозволяє виявити суттєві ознаки відомостей, що входять до складу цієї інформації – їх необхідність для охорони навколошнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, охорони життя і здоров'я громадян.

Крім того, змістовну сторону понять «інформація про стан довкілля» та «екологічна інформація» варто розглядати в контексті зв'язків «інтереси – цінності», що виявляються в різних суспільних відносинах. Ці категорії відносяться до числа основних об'єктів, що вивчаються загальнотеоретичною юридичною наукою, соціальними науками, зокрема теорією управління, іншими фундаментальними і гуманітарними науковими галузями. У екологоправовій науці їм також приділяється досить велика увага крізь призму значимості екологічних інтересів і потреб для особистості, суспільства, держави. При цьому особливе значення надається конституційним екологічним правам і законним інтересам громадян та юридичних осіб, закріпленим в екологічному законодавстві. Ця ознака відповідає і загальній властивості інформації, що його виділяє в інформаційному праві, її цінності (ступеня її важливості для прийняття інформаційних рішень) [21, с. 154]. Видлення ознак цінності таких видів інформації, в перетині через екологічні інтереси, відповідає і фундаментальним розробленням екологічного права щодо соціально-екологічної оцінки цінності природного об'єкта і навколошнього середовища в цілому. Грунтуючись на положеннях загальнотеоретичних і соціологічних наукових досліджень, доктринальних еколого-правових розробленнях, нормах інформаційного та екологічного законодавства, інформація про стан довкілля та екологічна інформація – це інформація, вільна для доступу громадськості, що існує в письмовій, візуальній, усній формі або базі даних про стан атмосферного повітря, води, ґрунту, флори і фауни, землі та окремих природних ділянок, озоновому шарі атмосфери і навколоземному космічному просторі; про стан безпеки і здоров'я людей та умови їх життєдіяльності; про способи впливу, які можуть негативно вплинути на ці об'єкти, а також про діяльність, спрямовану на їх охорону, за винятком тієї, яка не може бути розголошена на підставі закону.

Варто наголосити, що об'ємність визначення ще не гарантія його повноти, оскільки світ та наука рухаються вперед, з'являються нові види передачі інформації, нові об'єкти, щодо яких можна застосовувати право людини на безпечне навколошнє природне середовище. Тому для більш грамотного та раціонального забезпечення прав людини на безпечне навколошнє природне середовище пропонується поділити інформацію щодо права людини на безпечне навколошнє природне середовище на інформацію про стан довкілля та екологічну інформацію.

Таким чином, пропонується дати наступні визначення.

Екологічна інформація – будь-які відомості незалежно від форми подання, що характеризують стан навколошнього природного середовища чи його об'єктів – землі, вод, надр, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу та рівні їх забруднення; стан біологічного різноманіття і його компоненти, включаючи генетично видозмінені організми та їх взаємодію із об'єктами навколошнього природного середовища.

Інформація про стан довкілля – будь-які відомості незалежно від форми подання, які характеризують фактори, що впливають або можуть впливати на стан навколошнього природного середовища, здоров'я людей (джерела, фактори, матеріали, речовини, продукція, енергія, фізичні (шум, вібрація, електромагнітне випромінювання, радіація), хімічні, біологічні та інші), а також умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля, що опосередковано включає відомості про загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей. Також

до інформації про стан довкілля мають входити відомості щодо екологічних угод, прогнозів, планів і програм, заходів, державної екологічної політики, а також законодавства про охорону навколошнього природного середовища. Інформативному відкриттю підлягають витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколошнього природного середовища, інших джерел фінансування, і наразі економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються навколошнього природного середовища.

Тобто, ці два визначення повною мірою визначають стан і специфічні особливості сфери взаємодії суспільства і природи, необхідні для охорони навколошнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, охорони життя і здоров'я громадян, а також мають значення для забезпечення суспільних, приватних і державних екологічних інтересів і потреб, здійснення і захисту екологічних прав громадян та юридичних осіб. Але вони відображають право людини на безпечне навколошнє середовище з точки зору різних науково-визначених підходів і доповнюють одне одного.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254>.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page6>.
3. Про охорону навколошнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/page>.
4. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року зі змінами та доповненнями. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
5. Колбасов О.С. Терминологические блуждания в экологии. Государство и право. 1999. № 10. С. 27.
6. Чернобель Г.Т. Правовые понятия и их применение в законах. Законодательная техника: Научно-практическое пособие / Под ред. Ю.А. Тихомирова. М.: Городец, 2000. 227 с.
7. Дубовик О.Л. Экологическое право: Учебник. М.: ТК Велби; Изд-во «Проспект», 2005. 319 с.
8. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды): Учебник для высших юридических учебных заведений. М.: Юристъ, 1998. 387 с.
9. Карху О.С. Юридическая ответственность за нарушение законодательства об экологической информации: дис. ... канд. юрид. наук. М., 2004. 135 с.
10. Краснова М.В. Гарантії реалізації права громадян на екологічну інформацію. Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к.ю.н. Київський університет імені Тараса Шевченка, Київ. 1997. – 12 с.
11. Екологічне право України. Академічний курс: Підручник / За заг ред. Ю. С. Шемшученка. К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. 848 с.
12. Экология. Юридический энциклопедический словарь / Под ред. проф. С.А. Боголюбова. М.: НОРМА, 2000. С. 144.
13. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2707-12/page>.
14. Про пестициди та агротехніку: Закон України від 2 березня 1995 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/86/95>.
15. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку: Закон України від 08 лютого 1995 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/39/95>.
16. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
17. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3852-12>.
18. Водний кодекс України від 6 червня 1995 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213/95>.
19. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132/94>.
20. Про тваринний світ: Закон України від 13 грудня 2001 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2894-14>.
21. Марущак А.І. Інформаційне право: підручник. К.: Дакор, 2011. 456 с.